

Данчук Леонід Іванович
кандидат мистецтвознавства, професор
Житомирський державний університет імені І. Франка
м. Житомир, Україна
kaf.mystetskoï.osvity@gmail.com
Авраменко Петро Михайлович
заслужений артист України
Житомирський державний університет імені І. Франка
м. Житомир, Україна
Avramenko.p.m@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ ГЕРОЇЧНИХ ТЕМ У ДУМАХ ТА ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ І ВИКОРИСТАННЯ ЇХ У СУЧАСНИХ ВИСТАВАХ

Вступ./Introduction. Кожна країна в будь-якій епосі віимагає своїх героїв, які є мірилом політичної ситуації, свідчать на щабель організації суспільства та моральні поступки певних людей. Типаж героя завжди є злободенним, винятково за кризових, переламних станів, коли шукання та утвердження звияжного вчинку дає спроможність не лише відзначати, а й окреслювати шляхи розвитку суспільства,

Мета роботи./Aim. Метою статті, не домагаючись на вичерпність дослідження, є висвітлення героїчних тем в думах та історичних піснях як жанрах усної народної творчості. Сьогодні проблему героїчного акту доцільно аналізувати не як абстрактну суцільну категорію, а як поняття конкретно-історичне.

Матеріали і методи./Materials and methods. На Україні в першій половині ХІХ ст. поживавлюється національне життя, національний рух. Передова частина українських діячів історії, мистецтва, літератури бореться за розвиток своєї культури, мистецтва з усіма властивими їм національними рисами.

Розростається почуття національної самоповаги, воно заохочує до вивчення історії свого народу, його мови, культури. Появляються перші реалістичні твори національною мовою, видаються фольклорні збірки, чиниться спроба унормувати особливості української мови.

Життя цього фазису показало власні закони і до таких суспільно значимих галузей мистецтва, як театр і драматургія. У Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах України засновуються професіональні театри. Порівняно з вертепним театром та шкільною драмою це був доконечний поступ по шляху подальшого розвитку народного театру. Заснування таких театрів істинною мірою протегувало створенню українського національного репертуару.

Від «Наталки Полтавки», «Назара Стодолі» до п'єси В. Гоголя, Я. Кухаренка, і особливо Т. Шевченка й К. Квітки-Основ'яненка, які відображали реальне життя й послужили розширенню ідейно-тематичного спектру всієї української літератури.

Не всі п'єси були рівнозначними за своїм художнім рівнем. Але дуже важливо те, що у них було зібрано багато пісень – побутових, ліричних, історичних, дум.

Характерне захоплення авторів усім вітчизняним, своєрідним, це заслуговує на увагу як реакція на нівелювання української мови і літератури. Саме в драматургії зародились нові смаки і тенденції - все більше виявляється прагнення до більш широкого застосування української літературної мови.

Тема визвольної боротьби українського народу та її відображення в усній народній творчості, зокрема в думах та історичних піснях, цікавила багатьох учених-фольклористів, письменників, композиторів другої половини XIX та XX століть. Серед них – М. Максимович ("Малоросійські пісні"), П. Житецький ("Думки про народні малоруські думи"), І. Франко ("Студії над українськими народними піснями"). Збиранням, дослідженням і виданням праць з українського героїчного епосу займалися також М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, В. Гнатюк, Ф. Колесса, Леся Українка, Б. Грінченко, Д. Яворницький та багато інших. Вони розглядали фольклор як

складову духовної культури українського народу. Особливе місце наукових студій над усною народною творчістю відводилося народним думам та історичним пісням.

Образи мужніх, сильних духом і благородних героїв, які заради свободи й незалежності вітчизни йшли на смерть, змальовані в різних жанрах усної народної творчості. У думах, наприклад, дії героїв набирають великого епічного узагальнення, в них втілюється могутність народних мас. У близьких за тематикою та поетикою історичних піснях відображено історичну пам'ять народу, звучить гострий осуд соціальному та національному гніту, виражаються волелюбні прагнення народних мас та змальовані образи їх захисників.

Фаховий аналіз фольклорних творів героїчної тематики дає можливість сучаснику заглибитися в історію боротьби українського народу за право на життя та національне першородство. Адже в думах та історичних піснях опоетизовуються подвиги попередніх поколінь в ім'я Вітчизни, підноситься на високий п'єдестал лицарство, мужність, сила, відвага і самопожертва заради національної ідеї. У них також проявляються особливості формування світогляду нашого народу та становлення його духовної культури.

Американський вчений А. Ропопорт, наприклад, у своїй книзі "Стратегія і совість", стверджує, що "по мірі розвитку військової техніки героїчний компонент війни зникає. Положення героя нічим не відрізняється від положення боягуза. Героїв не буде – будуть тільки жертви" (1, с. 255-256).

Але історія свідчить - це не характерно для українців та інших слов'янських народів. Згадаймо українських героїв: Самійла Кішку, Івася Коновченка, Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Марусю Богуславку, Максима Залізняка, Устима Кармалюка, Олексу Довбуша, Івана Гонта та ін.

В розуміння героїчного в різні епохи вкладався різний зміст, вони можуть бути визначені тільки на основі аналізу особистості в історії, а також характеру і змісту епохи. Не варто називати вчинок героїчним, якщо відсутня конкретна прогресивна мета і її соціально вартісний зміст.

У мистецтві, особливо в драматичних творах, важливий показ морального процесу становлення героя, його еволюції, внутрішнього руху до того, що може стати потім подвигом, дозволяє йому бути сучасним героєм у повному розумінні цього слова.

Дослідник героїчної теми в українському театрі Л. Данчук відзначає: "Героїзм – це найвищий вияв моральних, ідейних і фізичних сил людей, їх самовіддана і мужня дія в особливо складних і небезпечних умовах, які вони чинять в ім'я батьківщини для досягнення усвідомлення героями конкретних суспільно необхідних по треб або гуманістичних прогресивних ідеалів. Мистецтво не фіксує, не констатує, не ілюструє, а доводить процесом; від мистецтва чекають не парадності, а морального і естетичного піднесення особистості, питання про те, яку людину ми хочемо подарувати майбутньому, є визначним у проблемі героїчного, оскільки здатність до героїчного вчинку починається з розвитку його моральних якостей (2, с. 21-25).

Отже, можна відзначити, що в українській пісенній творчості герой – це людина, яка з найбільшою силою втілює у собі типові риси свого народу, риси свого покоління, своєї епохи. Це різні люди, з різними характерами. Проте їх об'єднує спільна мета, в ім'я якої вони живуть, борються, перемагають. Ця висока мета – щастя народу, загальнолюдські ідеали.

Історизмом пов'язані всі народні пісні, але суто епічними вважаються жанри історичної пісні та думи. Народні думи виникли в XV-XVIII ст., у часи, коли український народ вів героїчну боротьбу проти татаро-турецьких набігів і польської шляхти. Вони передавалися із покоління в покоління, вбираючи в себе найдовершеніші вислови, що в образній формі відтворювали життя.

Відомо, що "думи чітко поділяються на історико-героїчні та соціально-побутові. До історико-героїчних належать твори, в яких відображено боротьбу українського народу проти татарської і турецької навали, а також події народно-визвольної війни 1648-1654 років проти шляхетської Польщі. До побутових дум відносимо твори на теми народного життя" (3, с. 4,5).

"Героїчні – це не тільки історичні пісні чи думи про певні події, славні військові походи, що увінчувалися перемогами. Серед наших пісень є багато сумних, у які виливалися сльози втрат, безсилля, розчарування, туга за втраченою свободою, покинутим рідним краєм", – пише дослідниця епосу О. Таланчук [(4, с. 3).

Персонажів дум, які боролися за соціальну справедливість та незалежність батьківщини, народ наділяє найвищими героїчними рисами. В народній уяві вони не вмирають після смерті, а живуть і житимуть у пам'яті нових поколінь. Цей мотив є основним в українському епосі:

Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава:
Слава не вмере, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже!..

До найвидатніших образів героїчної історії українського народу XV-XVII ст. належать образи запорозьких козаків. У цих образах художньо відтворена реальна військова сила, створена українськими народними масами в ході боротьби проти соціального і національного гніту та проти турецько-татарської навали. Крім того, у піснях і думах знайшли відображення і ті соціальні суперечності, які мали місце на Запорозжжі.

Про кобзарів-співців – виконавців українських дум і історичних пісень героїчної тематики – згадується в працях багатьох вітчизняних і польських авторів у XVI-XVIII ст. Водночас польська шляхта карала кобзарів-бандуристів, які своїм мистецтвом закликали народ до національно-визвольної боротьби, брали участь в антишляхетських повстаннях. Так, шляхетський суд виніс смертний вирок бандуристам Прокопові Скрызі із Остапова, Василеві Марченкові зі Звенигородки і Михайлові із Шаржиполя за їх участь у селянському повстанні, відомому під назвою "Коліїщина"(1768). Цей вирок занотовано в Коднянській книзі за 1770 р., що містить документи польського шляхетського суду.

За активну участь у козацьких збройних походах проти польської шляхти було заковано в кайдани кобзаря Дмитра Бандурку з Києва. Відомі також оповіді про народного співця Грицька – кобзаря з Прилуцького повіту, який влаштував втечу двадцяти козаків з турецького полону, за що йому викололи очі. Будучи сліпим, він дістався до України і продовжив своє кобзарювання. Про ті часи М. Грушевський у статті "Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання" писав, що "бачили ми, наприклад, як ті різні політичні і соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом ХУІІІ-ХІХ ст. – скасування гетьманщини, Січі і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва – ослабили й до найзагальніших мотивів звели всю безконечно багату, барвисту і надзвичайно розгалужену поезію козаччини...

У другій половині ХІХ ст. майже без останку вимер козацький епос: з дум zostалися тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень – головно т. зв. нижче епічні пісні (5, с. 24).

Цю ж думку, але посиляючись на інші важливі джерела, висловлює сучасний дослідник кобзарства В. Кушпет, який пише, що "разом із знищенням російським царатом низового козацтва почався занепад і кобзарської діяльності. Якщо в численних народних зображеннях козака Мамаєва ми не бачимо незрячого співця, то описи кобзарів останніх століть подають лише співців, для котрих спів та музика були, в першу чергу, способом існування. Тому «жебрацький» період кобзарства потрібно розглядати як досить своєрідне явище за певних соціально-політичних умов на Україні, але не роблячи з нього аксіоми" (6, с. 37).

З другої половини ХУІІІ ст. суттєво змінюється кобзарський репертуар: гнівний, закличний зміст дум та історичних пісень значною мірою поступається місцем сумному, церковно-моралістичному змісту кантів і псалмів. І все ж кобзарі продовжували свою роль глашатаїв високої моралі та справедливості, хоч поліція під будьяким приводом забороняла кобзарські виступи, чинила побої співцям, нищила їхні інструменти.

Відходили в минуле боротьба проти турецько-татарської навали, події національно-визвольної війни проти польських магнатів, зменшувалася й потреба в героїчних думах та історичних піснях, які відображали ці події. На перший план висувалися проблеми кріпацтва, соціальної нерівності й боротьби проти неї.

Результати і обговорення./Results and discussion. Збирачі та дослідники неодноразово відзначали, що кобзарі поступово забували думи, бо на них зменшувався попит, і засвоювали більш популярні твори.

Відомості про кобзарів – виконавців українських народних дум – з'явилися вже на початку XIX століття. Так, у 1805 році В. Ломиковський від кобзаря Івана записав тринадцять дум. М. Лисенко в 1873 році записав мелодії дум і пісень, виконуваних О. Вересаєм, а Ф. Колесса, О. Сластьон, Леся Українка та К. Квітка в 1908-1910 роках зробили фонографічні записи від кількох кобзарів та лірників з Полтавщини та Харківщини.

Найбільш відомими на Україні є імена таких кобзарів як: Данило Бандурка, Матвій Волошин, Прокіп Скрыга, Василь Марченко, Гаврило Вовк, Архип Никоненко, Андрій Шут, Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Трихон Магадин, Гнат Гончаренко та інші. Манера виконання ними епічних творів була різною: розповідь, чергування розповіді й співу, спів без акомпанементу і в супроводі народних музичних інструментів, речитативів. У період загострення класової боротьби та в революційні роки (1905 і 1907) в народі зростав попит на твори соціального і революційного змісту, про що засвідчує репертуар кобзарів Ф. Кушнерика, Є. Мовчана та ін. Крім того, популярністю користувались і думи про Самійла Кішку, Івася Коновченка, про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, а також "Дума про Богдана Хмельницького", історичні пісні про Данила Нечая, Байду, Максима Кривоноса, Морозенка, Гонту, Залізняка.

Кобзарі-бандуристи брали активну участь у процесі національного та духовного відродження України (1917-1921 рр.). Перша Українська капела кобзарів ("Хор кобзарів"), організована і керована "бандуристом у фрак" Василем Ємцем, користувалася підтримкою українського Уряду. Третього

листопада 1918 р. вона дебютувала в театрі Бергоньє з широкою програмою, до якої входили і кобзарські твори: "Дума про смерть бандурника", "Пісня про Морозенка", "Літав орел" та ін. Учасниками капели були М. Теліга, Ф. Діброва, А. Слідюк, Г. Копан, Г. Андрійчик, О. Дзюбенко, Ф. Панченко – всього з керівником вісім чоловік. Від цього колективу фактично починається родовід Національної заслуженої капели бандуристів України.

Висновки./Conclusions. Отже думи та історичні пісні – це дорогоцінна духовна спадщина українського народу. Про їх суспільне значення, естетичний рівень і художню довершеність пишуть науковці, композитори, мистецтвознавці. Саме тому ці твори живуть у віках, і саме тому сучасні режисери і актори повинні частіше і вдумливо використовувати в історичних виставах таке величне народне надбання.

Список літератури

1. Rapoport. A Strategy and cuncience. – N. – Y. – 1971. – pp. 255-265.
2. Данчук Л. Героїка на українській сцені. – К.: ДАКККІМ - 1999.
3. Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. – К. -1980 – С. 4-5.
4. Таланчук О. Героїчний епос українського народу. – К. - 1993. – С. 3.
5. Грушевський М. Історія України - Руси. – Харків: Держ. в-во України. - 1928. – С. 24.
6. Кушпет В. Національне музикування і "війна" самих з собою. – К. -1995. – №1. – С. 37.